

אור השם מספרד

חייו, פועלו והגותו של ר' חסדאי קרשקש

עורכים

אסתי אייזנמן ♦ זאב הרווי

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

תוכן העניינים

- 7 פתח דבר
13 זאב הרוי: הפילוסופיה של ר' חסדאי קרשקש לאחר שש מאות שנה

שער ראשון: היבטים היסטוריים

- 25 אסונסיון בְּלֶסְקוֹ מרטינס: ר' חסדאי קרשקש בסרגוסה: רב, מנהיג רוחני ומדינאי
54 זאב הרוי: איגרת ר' חסדאי קרשקש ליהודי אביניון על פרעות קנ"א (1391)
רם בן־שלום: כיצד זוכרים מנהיג? הרב דון חסדאי קרשקש בעיני בני זמנו
67 ובעיני דור הגירוש

שער שני: הלכה ופולמוס

- ארי אקרמן: טקסונומיה, מתודולוגיה וטכניקות פילוסופיות בכתביו ההלכתיים
103 של ר' חסדאי קרשקש
אבירים רביצקי: ה'מלעיגים בנו' – 'יוצק זהב רותח לתוך פיהם': ר' יצחק בר ששת
114 ור' חסדאי קרשקש על סמכות המסורת הדתית בנושאים מדעיים
דניאל י' לסקר: הפעילות הפולמוסית של ר' חסדאי קרשקש לאור הוויכוח
136 היהודי־נוצרי בימי הביניים
מאורו זונטה: ר' דוד מרוקה מרטינה והסכולסטיקה היהודית בקטלוניה בימי
151 ר' חסדאי קרשקש

שער שלישי: הגות

- 165 גבריאלה אלגרבל־ברוין: הערות על יחסו של ר' חסדאי קרשקש לאבן סינא
שלום צדיק: השפעתו של אבנר מבורגוס על גישתו של ר' חסדאי קרשקש
180 בנושא תוארי האל
196 אסתי אייזנמן: תורת האהבה: בין ר' משה בן יהודה לר' חסדאי קרשקש

חיים קרייסל: המקורות הפילוסופיים לגישתו של ר' חסדאי קרשקש למצוות
השמעיות
209 דב שוורץ: למה המציאו בעת ידוע? זמן ובריאה בהגותם של ר' שמריה האקריטי
229 ור' חסדאי קרשקש

שער רביעי: השפעת משנתו במהלך הדורות

משה אידל: על נוכחות ספר 'אור ה'' של ר' חסדאי קרשקש בפירנצה בתקופת
הרנסנס
255 שמואל ויגודה: ר' חסדאי קרשקש כמכונן אסכולה של פילוסופיה
267 אנטי־פילוסופית
נתן אופיר (אופנבכר): ההתעניינות בספר 'אור ה'' לר' חסדאי קרשקש
בראשית המאה העשרים והיחס האוהד של הרב חיים ירמיהו פלענסבערג,
301 הרב הנזיר והראי"ה קוק
329 המשתתפים בקובץ
331 מפתחות

פתח דבר

ר' חסדאי בן יהודה, המכונה ר' חסדאי קרשקש, היה מנהיג ופילוסוף דגול שיד הגורל השכיחה אותו ואת גדולתו מתודעת הציבור הרחב של הדורות האחרונים. דומה שבשנים האחרונות מצב זה הולך ומתקן. הספר שהוקדש לר' חסדאי קרשקש, שיצא בסדרה הפופולרית 'גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי' בהוצאת מרכז זלמן שזר, משקף מגמת תיקון זו. גם הקובץ הנוכחי, שאף הוא יוצא בהוצאת מרכז זלמן שזר, הוא חלק ממגמה זו.

הורתו של הספר בכנס חוקרים בין-לאומי שהתקיים בשבת תשע"א (ינואר 2011) במרכז זלמן שזר לציון 600 שנה למותו של ר' חסדאי קרשקש, ובסיומו אף נחנך רחוב בעיר ירושלים על שמו – רחוב רבי חסדאי קרשקש. הכנס היה פרי שיתוף פעולה נדיר ופורה של מספר רב של גופים. ברצוננו להודות באופן כללי לכל המוסדות על שיתוף הפעולה ביניהם ובאופן פרטי לכל מוסד ומוסד על תרומתו להצלחת הכנס: בראש ובראשונה למוסד ששימש אכסניה רבת חסד לכנס – מרכז זלמן שזר; וכן (לפי סדר הא"ב) לאוניברסיטה העברית בירושלים והמכון למדעי היהדות; לאוניברסיטה הפתוחה; לאוניברסיטת בן גוריון בנגב (המרכז הבינ-לאומי למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן); לאוניברסיטת בר אילן; לאוניברסיטת חיפה (הקתדרה למורשת ההגות היהודית ע"ש וולפסון); לאוניברסיטת תל אביב (בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג; הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין); המרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן; לחברה ההיסטורית הישראלית; ולמכון ון ליר. הכנס אף זכה לסיוע של שגרירות ספרד בישראל, ששלחה את השגריר, הוד מעלתו מר אלברו אירנוז, לנאום במושב הפתיחה, וכן של האגף לקשרי תרבות ומדע במשרד החוץ הישראלי.

בתוך המוסדות הללו היו מי שנטלו חלק פעיל והשתתפו בוועדה המארגנת. ברצוננו להודות להם באופן אישי על שחברו יחד עמנו לוועדה: בראש ובראשונה לגב' טובי וייס, מרכזת הכנס ולמר צבי יקותיאל, מנכ"ל מרכז זלמן שזר דאז, על שפעלו ללא לאות להצלחת הכנס; ואיתם חברי האוניברסיטאות בוועדה (לפי סדר הא"ב): פרופ' רם בן-שלום, פרופ' אבריאל בר לבב, פרופ' שמואל הרוי, ד"ר שמואל ויגודה, פרופ' מנחם לורברבוים, פרופ' אברהם מלמד, פרופ' חיים קרייסל, פרופ' מנחם קלנר, ד"ר אבירם רביצקי, פרופ' נפתלי רוטנברג, פרופ' שרה קליין ברסלבי ופרופ' דב שוורץ. כאמור, בזמן ההכנות לכנס, החליטה עיריית ירושלים לקרוא רחוב על שמו של ר'

חסדאי קרשקש בירושלים, בשכונת הר חומה. בכך תוקנה במעט העולה לפילוסוף הנשכח שלנו על כך שמעולם לא הונצח שמו ברחוב בבירת ישראל. יש לזכור שמקומו הראוי של רחוב על שמו של קרשקש הוא במרכז העיר, שם מונצחים שמותיהם של גדולי ההוגים, המשוררים, הפוסקים והמנהיגים שעמדו לעם ישראל בימי הביניים, מחסדאי אבן שפרוט (915–975) ושמואל הנגיד (993–1056) ועד ליצחק אברבנאל (1437–1508). טקס חנוכת שם הרחוב התקיים במוצאי הכנס, ובין הנואמים נשא דברים פרופ' יום טוב עסיס, מחוקריו החשובים של קרשקש, שלצערנו לא נמצא עוד עמנו בחיים. יהי זכרו ברוך. אנו מודים לחברי ועדת השמות בעירייה דאו ובראשם לגב' יעל ענתבי, שגם כיבדה את הטקס בהשתתפותה, על כך שבעקבות פנייתנו ניאותו להנציח את שמו של קרשקש על רחוב ונרתמו לזרז את תהליך האישור כדי שהטקס והכנס יוכלו להתקיים בסמיכות זמנים.

עשרים וחמש ההרצאות שנפרסו על פני ימי הכנס ונישאו על ידי מיטב חוקרי הפילוסופיה וההיסטוריה היהודית בארץ ובעולם שיקפו את פירות המחקר העדכני על אודות ר' חסדאי קרשקש ותקופתו, וציירו את דמותו במגוון היבטים: מהמישור הביוגרפי וההיסטורי דרך פועלו ההלכתי והפילוסופי ועד להשפעתו על דורות מאוחרים. אף שלא כל ההרצאות של הכנס צמחו לכדי מאמרים, יש בקובץ זה כדי לתת ביטוי להלכי הרוח המרכזיים שעלו מתוך הכנס.

*

ההקדמה לקובץ, שכתבה זאב הרוי, בוחנת את דמותו של ר' חסדאי קרשקש מפרספקטיבה של 600 שנה ומתחקה אחר העניין שעוררה הגותו במהלך הדורות, מימי הביניים ועד למחקר המודרני. בתוך כך היא עוסקת בשאלת הרלוונטיות של משנתו לסוגיות המעסיקות את האדם והחברה כיום.

שערו הראשון של הספר הוא המשך ישיר של ההקדמה ודן בקרשקש ובמפעלו בראי ההיסטוריה. ראשון המאמרים בקובץ הוא של אסונסיון בֶּלְסֶקוֹ מרטינס, חוקרת באוניברסיטת סרגוסה בספרד, המביא פרטים ביוגרפיים מרתקים על ר' חסדאי קרשקש, העולים מתעודות שנשמרו בארכיון המקומי של סרגוסה. ר' חסדאי קרשקש חי בזמן הפרעות הקשות של שנת קנ"א (1391), שבהן נרצחו בספרד על קידוש השם אלפי יהודים, כולל בנו יחידו, וכמאה וחמישים אלף נאנסו להתנצר. הפרעות סימנו את ירידת קרנה של יהדות ספרד ותחילת תקופתה האחרונה, שהסתיימה כמאה שנים לאחר מכן בגירוש היהודים בשנת 1492. בתקופה שלאחר הפרעות נרתם קרשקש, מנהיג היהודים בכתר אראגון, בעזרת המלך והמלכה לשיקום הקהילות היהודיות. נבירתה של אסונסיון בארכיונים אפשרה לה לבדוק פרטים טכניים על קרשקש כגון הכתיב של שמו

הלועזי, ייחוסו וקשריו המשפחתיים – על נשיו, אחיו וטפו, וכן ללמוד פרטים רבים על חייו הציבוריים בברצלונה, סרגוסה ונאוורה, על יחסיו עם המלכות בת הזמן ועל הכוח והסמכות שניתנו לו על ידה הן לפני פרעות קנ"א (1391) הן לאחריהן. תודה ליורם מלצר על תרגום המאמר.

המאמר השני דן באיגרת שכתב קרשקש לקהילה היהודית באביניון בעקבות פרעות קנ"א, המתארות את השתלשלות העניינים ואף את מותו של בנו על קידוש השם. האיגרת פורסמה בעבר אך היו קיימים כמה נוסחים וכל אחד מהם סבל מבעיות שונות. המאמר כולל מהדורה מדעית של האיגרת, המסתמכת על כל הנוסחים הקדומים, תוך הכרעה של הנוסח המועדף. נוספו לאיגרת מראי מקום וביאורים שונים.

מאמרו של רם בן־שלום חותם את השער הראשון ודן ברושם ההיסטורי שהותירה מנהיגותו של קרשקש בתודעת יהודי ספרד בני דור הגירוש. בן־שלום טוען שהיבט המנהיגות בדמותו של קרשקש, שהיה מקורב למלכות ופעל לשיקום הקהילות לאחר הפרעות, כמעט לא הותיר חותם, וקרשקש הצייר בתודעתם של בני הדורות המאוחרים לו כמאגיקון וחסיד העומד בשעת צרה ומקדש שם שמיים לעיני הגויים.

השער השני של הספר עוסק בהלכה ופולמוס במשנתו של קרשקש. מאמרו של ארי אקרמן מנתח את הדיון ההלכתי הקצר של ר' חסדאי קרשקש בדרשת הפסח ומנסה ללמוד ממנו על השיטה שהיתה אמורה לעמוד בבסיס הקודקס ההלכתי שר' חסדאי שאף להעמיד כחלופה ל'משנה תורה' של ר' משה בן מימון (הרמב"ם). על פי אקרמן החידוש בדרכו של קרשקש הוא המיון ההלכתי לפי קבוצות של מצוות באמצעות יצירת קטגוריות אשר עוברות מן הכלל אל הפרט. גישה דומה פותחה בידי משפטנים נוצרים בימי הביניים, ולטענת אקרמן ההקבלה מעידה שפילוסופים יהודים ונוצרים ניסו לשלב בין כתיבה משפטית לבין מתודות פילוסופיות.

מאמרו של אבירם רביצקי משווה בין ר' יצחק בן ששת (ריב"ש) ובין ר' חסדאי קרשקש בשאלת סמכותם של מקורות תלמודיים הנוגעים לנושאים מדעיים ומעמדו של הידע המדעי כשיקול בפסיקה הלכתית. ריב"ש וקרשקש היו שניהם תלמידים מובהקים של ר' נסים בן ראובן גירונדי (הר"ן), והיו ידידים קרובים, ולדעת רביצקי יש בין שיטות מחשבתם קרבה מתודולוגית רבה. עם זאת בשאלת היחס בין תורה למדע מתגלעים ביניהם הבדלים עמוקים.

פרופ' דניאל לסקר דן בפועלו הפולמוסי של קרשקש העולה מספרו 'ביטול עיקרי הנוצרים' ובודק את מידת ייחודו בספרות הפולמוס הימי ביניימית. מסקנתו היא שלמרות חידושים נקודתיים בטיעון ובשפה בסופו של דבר הספר הוא עוד חוליה בשרשרת של ספרים יהודיים פולמוסיים שהחלה להיכתב במאה התשיעית ונמשכה עד לקרשקש

ולאחריו. לדעת לסקר ההקשר המסורתי של הספר בחוליית ספרי פולמוס אנטי-נוצריים מחזק את הטענה ש'ספר הביטול' נכתב עבור יהודים ולא עבור לנוצרים.

המאמר האחרון בשער עוסק בסכולסטיקה הנוצרית ובהשפעתה על המחשבה היהודית בזמנו של קרשקש. למגינת לבנו, במשך הזמן הארוך שבין כתיבת המאמר לבין הבאתו לדפוס, מאורו זונטה, חוקר מבריק שעסק רבות בקשר בין הפילוסופיה היהודית לסכולסטיקה הנוצרית, חלה ונפטר. יהי זכרו ברוך. את התרגום, הכתיבה והעריכה הסופית של המאמר נטל על עצמו ד"ר עפר אליאור ואנו מודים לו על כך. המאמר עוסק בהוגה העלום ר' דוד מרוקה – בן זמנו של קרשקש – ובשאלת ההשפעה הסכולסטית עליו. זונטה מראה שספרו, 'זכות אדם', המגן על ה'טוהר' המהותי של אדם הראשון (בניגוד לעמדתם של תיאולוגים נוצרים רבים) – נפרס לפי המתכונת של סילוגיזם סכולסטי לטיני. לטענת זונטה, עמדותיו וגישותיו ביחס לפילוסופיה הסכולסטית הלטינית ולתיאולוגיה הנוצרית בת הזמן קרובות לאלו שנקט קרשקש בחיבורו 'ביטול עקרי הנוצרים'.

השער הבא של הספר עוסק בהגותו של ר' חסדאי קרשקש ובשאלת מקורותיו הפילוסופיים. גבריאלה ברזין דנה בהשפעת הגותו של אבן סינא על הגותו של קרשקש, כפי שהוא התודע אליה, בין השאר, דרך 'מאמר אלהי' של ר' משה הלוי. שלום צדיק דן בקשר שבין תורתו של המומר אבנר מברוגס על אודות השילוש לבין תורת התארים של קרשקש, ואילו אסתי אייזנמן משווה את המרכיבים של מושג האהבה במשנתו של קרשקש למרכיבים דומים הנמצאים במשנתו של ר' משה בן יהודה, הוגה שקדם אך בדור לקרשקש והטרים אותו בכמה סוגיות הנוגעות לביקורת המדע האריסטוטלי.

מאמרו של חיים קרייסל בוחן את שיטת קרשקש בטעמי המצוות וייחודה לאור ההגות היהודית המוקדמת הנוהגת להבחין בין מצוות שכליות לשמעיות, ומאמרו של דב שוורץ משווה את תורות הזמן והבריאה של קרשקש לאלה של שמריה האקריטי, הוגה בינטיני בן תקופתו של קרשקש, במגמה לבדוק את היקף הביקורת על האריסטוטליות במרחב היהודי בן הזמן.

השער האחרון של הספר דן בהשפעת הגותו של קרשקש על הדורות הבאים. מאמרו של משה אידל עוסק בהתעניינות בספר 'אור ה'' בעשורים האחרונים של המאה החמש עשרה אצל מחברים נוצרים שהיו חלק מן התסיסה העיונית ברנסנס הפלורנטיני הנוצרי. לטענתו, את ההתעניינות בספר יש להבין על רקע הגעתם לאיטליה של חיבורים עבריים שיש בהם תמהיל של פילוסופיה ובכלל זה נאו-אפלטונית, יסודות הרמטיים, קבלה, מגיה ואסטרולוגיה, תמהיל הדומה במקצת למה שהתהווה בשליש האחרון של מאה זו בחוג ההוגים בפירנצה.

מאמרו של שמואל ויגודה בוחן אם קיימת בעולם המחשבה היהודית גישה מקבילה לזו של קרשקש שחרף הביקורת החריפה שהוא מותח על הרמב"ם ועל אריסטו, אין הוא מפנה עורף לפילוסופיה כדיסציפלינה אינטלקטואלית. לשם כך ויגודה משווה בין יסודות מחשבה שונים הנמצאים הן בהגותו של קרשקש הן בהגותם של הרמן כהן, פרנץ רוזנצוויג ועמנואל לוינס. לטענתו, כל ארבעת הזוגים הללו שייכים במידה רבה לגישה אחת שניתן לאפיין בשם: 'פילוסופיה אנטי-פילוסופית'.

הספר חותם במאמרו של נתן אופיר, הדן בהשפעתו של קרשקש בעת החדשה החל מתקופת ההשכלה, על שורה של הוגים ורבנים, כולל ר' חיים ירמיהו פלנסברג, הרא"ה קוק ור' דוד כהן המכונה 'הנזיר'.

שבעה עשר מאמרי הספר, והפתיחה בכלל זה, נותנים לקורא תאב הידע, המעוניין להרחיב את ידיעותיו על ר' חסדאי קרשקש, שלל היבטים היסטוריים והגותיים על האיש ועל תקופתו. כדי להקל על הקורא עוד, מופיע בסוף הספר מפתח ובו הפרטים הטכניים (שמות לועזיים ותאריכים) של הדמויות המוזכרות במאמרים.

*

מאז הורתו של הספר בכנס הנזכר, עבר זמן רב והיריון ארוך. היום אנו חוגגים את לידתו של הספר ויציאתו לאוויר העולם, השבח לאל. כל זה לא היה קורה ללא מרכז זלמן שזר, שתודות לו מתפרסם קובץ זה הכולל רבות מן ההרצאות שנישאו בכנס, והן עובדו בידי המרצים למאמרים. ברצוננו להודות לצבי יקותיאל שעמד על כך שהכנס יונצח בספר ולגב' טליה יקיר ששימשה שנים רבות מרכזות הספר; למנכ"לית הנוכחית של מרכז זלמן שזר גב' מיכל נקר על תרומתה החיונית לסיום הוצאת הספר; לגב' רעות יששכר העורכת הלשונית, שעמלה רבות על עריכת הספר כדי לשוות לו אחידות, אף שהוא פרי עטם של מחברים שונים; וליחזקאל חובב העורך הראשי של מרכז זלמן שזר שתרם בניסיונו ובעצותיו המועילות לצורתו הסופית של הספר. כולם יעמדו על הברכה.